

A helyesírás sajátságai (Előszó egy hanti folklórszöveg kiadványhoz) (2002)

Első közlés: Особенности орфографии. In: Успенская С. С.: Касум мув моньщат-путрат. Томск: Издательство Томского университета, 2002. 9–16.

Jelen kiadvány egy olyan folyamat kezdeti stádiumát képviseli, melynek során létrejön a cirill betűs hanti nyelvű filológia, folklór- és nyelvjáráskutatás. A munka helyszíne Belojarszkij, az 1991-ben alapított Északi-Hanti Folklór Archívum. Ennek első eredménye ez a szöveggyűjtemény, melyet Sz. Sz. Uszpenszkaja rendezett sajtó alá.

Elöljáróban szeretném néhány mondatban bemutatni a szerzőt. Szofia Szemjonovna Uszpenszkaja (Lozjamova) az általános iskolában, Juilszk faluban és Kazim községben ismerkedett meg a hanti nyelvű írás és olvasás tudományával. Tanárai Moldanov Makszim Trofimovics, Jernihova Polina Nyikityicsna és Vokujeva Valentyina Mihajlovna voltak. Attól függetlenül, hogy Szofia Uszpenszkaja csak két-három évig részesült anyanyelvi oktatásban, jól elsajátította a speciális betűkkel tarkított írásrendszert. Ez igazolja annak a fontosságát, hogy a nyelv beszélői már az első osztályoktól kezdve kapjanak nyelvtani ismereteket. Szofia Szemjonovna kezdettől fogva vonzódott a humán tantárgyakhoz, a nyelvtanhoz és az irodalomhoz, ezenkívül érzékeny zenei hallással is rendelkezett. A szalehardi kulturális-népművelő szakképző intézmény elvégzése után a Herzen Pedagógiai Egyetemen tanult Szentpéterváron, ahol 1998-ban kulturológia és történelem szakon szerzett kitüntetéses diplomát.

A tudományos munkát 1993-ban kezdte meg a belojarszkiji archívumban. Itt először is az alapvető helyesírási szabályok terén kapott képzést, megismerkedett a redukált hangokat is jelölő új ábécével. Szofia Uszpenszkaja munkáját nagyon pontos érzékelés jellemzi, mely kiterjed minden akusztikai megnyilvánulásra a hangképzés apró árnyalataitól a nagy intonációs egységekig. A fiatal kutató az alkotások minden szintjének jelentésével tisztában van – a nyelvi egységektől a mitológiai funkciókig, és különös figyelmet fordít a művészi megformálás mechanizmusaira. Ez a tulajdonsága analitikus és szisztematikus gondolkodással kapcsolódik össze, ezért minden egyes mesemondó munkássága úgy áll előtte, mint egy különleges világ teljes, többretegű és jól szervezett modellje, amely világ így befogadhatóvá válik.

Az írott változat nemcsak a nyelvváltozat jellegzetességeit adja vissza, hanem az előadó nyelvének egyediségét is.

Az archívum megalapításakor eldöntöttük, hogy standard helyesírásként a Je. A. Nyomiszova vezetésével 1990-ben kidolgozott, korszerűsített hanti ábécé első változatát használjuk.

A korszerűsített ábécé praktikus okokból jól bevált az iskolai oktatásban, mivel az orosz helyesírás elveinek is megfelel. A nyelvre jellemző speciális betűk és mellékjelek használata W. Steinitz és Ny. Tyerjoskin híres nyelvészek által kidolgozott tudományos rendszeren alapul. Az ábécé fonematikus elveket követ, de bizonyos esetekben, amikor a fonémavariánsok kiejtése annyira különbözik a grafémától, hogy a beszélőnek nehézséget okoz a felismerése, megengedett a variáns más betűvel való jelölése. A magánhangzó fölötti felül nyitott félkör a hang redukált voltát jelöli, azaz nagyfokú rövidséget, mely a hang „világosságának, pontosságának” csökkenésével jár.

A hanti nyelvvel kapcsolatos szakmai kiadványokban a latin ábécén alapuló finnugor átírási rendszert alkalmazzák. Ennek megfelelő cirillbetűs rendszer még nincs kidolgozva, vagyis az orosz ábécére alapuló tudományos dialektológiai vagy folklorisztikai grafikai készlet a megvalósítás kezdeti stádiumában van. Jelen kiadvány ennek az állapotnak az egyik változatát tükrözi. Az általunk alkalmazott írásmód lehetőség szerint maximálisan közelít a professzionális színvonalhoz. A jövőben számítani lehet arra, hogy maga a tudományos írásmód is változik a szövegek CD-ROM-on vagy DVD-n történő audiovizuális bemutatásával egyidőben.

Az elmúlt nyolc évben Szofia Uszpenszkaja lejegyzési és fordítási gyakorlata egyre tökéletesebbé vált. Az első időszakban meg kellett tanulnia, hogy a mesélő dikcióját hallja meg, és ne befolyásolja saját nyelvi modellje. Ebben az időben annak érdekében, hogy közelítse az írást a hangzó anyaghoz, alkalmazhatott egyéni írásmódot. A következő szakaszban felismerte a fonémák kölcsönhatásának a szabályosságait, melyek közé tartoznak bizonyos típusú hangkapcsolatokban a hasonulás, a hangok kiesése vagy betoldása. Az új cirillbetűs folklór kiadványokban ezen a téren jelentős következetlenségek tapasztalhatók. Ennél még problematikusabb a szóhatárok felismerése, valamint a különböző szintű szókapcsolatok grafikus megjelenítése, azaz az egybeírás-különírás kérdése. Ebben Szofia Uszpenszkaja egyéni rendszert dolgozott ki, de ezt nem kell véglegesnek tekinteni. A központosítást a hanti nyelvhez és a mesélő intonációjához igazítottuk. A jelen kötet szerkesztése során kiválasztottuk azokat az egyéni jelöléseket és eljárásokat, melyeket érdemes volt megőrizni, a többi pedig átdolgoztuk a korszerűsített ábécé standardjainak megfelelően. Így egységesítettük a különböző időben

történt lejegyzéseket, bár a szövegekben óhatatlanul maradt bizonyos fokú tarkaság.

A helyesírás terén a nem standard alakok valós megfigyeléseken alapulnak, és csupán a rendszerszerűség céljából lehetetlen veszteség nélkül megváltoztatni őket. Sőt, ha nem is érik el a fonémák szintjét, feltételezni lehet, hogy valamilyen, a tudományban kevésbé ismert jelenséget tükröznek. Filológiai hitelességünk tiszteletben tartása érdekében hantiul tudó olvasóink, valamint az ugor nyelvek kutatói számára egyszerű terminusokkal összefoglaljuk, melyek a problematikus grafémák és grafikai eljárások. Az orosz és a hanti hangok közötti minőségi különbségeken kívül sok fejtörést okoz az ugor nyelvektől idegen szótagjelölő (szillabikus) írásmód és a jésített magánhangzók használata.

Fonetika

Magánhangzók

ə fonéma. A szövegekben jelölve van a kazimi nyelvjárásra jellemző nyílt e hang is, mely a kétféle ə-hez hasonló hang közül gyakrabban fordul elő, bár a nyílt e és a zárt ə külön fonémaként való megléte erősen vitatott. A professzionális dialektológiai lejegyzésben nemcsak azért van rá szükség, mert léteznek minimális párok (лелы 'éhes' – лэлы 'étetik, ég'), hanem azért is, mert az adott nyelvjárás különböző tájszólásaiban nem azonos a használatuk. Nyilvánvaló példa erre a -лэңки kicsinyítő képző, ahol a felső kazimi tájszólás összes szabályai szerint л és ң környezetében nyílt hangot ejtenek (-лэңки), de néhány beszélő fordítva, kitaróan -лэңки alakot használ. Mivel az e betűnek nincs jésítő párja, az előző mássalhangzó palatalizáltsága a ъc betűkapcsolattal van jelölve. Sok kazimi hanti véleménye szerint az ə-nek van még egy árnyalata. Egy egy átmeneti, kissé hátrébb képzett hang, a zárt e és a nyílt e között. Az orosz ábécében a legközelebbi betű az э. Így jön létre például a -пэ- írásmód a -pe- helyett. Hasonló árnyalatot G. G. Kurkina is kimutatott (2000: 94).

ə fonéma. A kazimi nyelvjárás különleges, középső nyelvállású hangja, mely a német hosszú ö-re emlékeztet. Jésítő párját technikai okokból ә helyett ъc betűkapcsolattal jelöljük.¹

¹ A finnugor átírásban ezt a fonémát az ɔ graféma jelöli (CsM).

y fonéma. A kazimi nyelvjárás különlegessége – olyan hang, mely megfelel a többi északi nyelvjárás ő hangjának. Jelenleg (szuper)rövid y-nak hangzik, de az 1930-as években Steinitz még zárt ő-ként határozta meg. Az idősebb nemzedéknél ez az ejtés az éneklésben archaizmusként megőrződhetett a nagyobb érzelmi töltésű szavakban. Mivel ennek az árnyalatnak funkciója van az egyéni elbeszélő stílusban, kivételesen az ő grafémával adjuk vissza, például a пощаты 'ütni' szóban.

Nem első szótagi, semleges redukált ä fonéma. Ennek a nehezen megfogható fonémának az árnyalata teljesen függ a hangkörnyezettől, a korszerűsített ábécében az allofónjait jelölik. Uszpenszkaja anyaga szerint vannak esetek, amikor bizonyos szavakban nem a hangkörnyezet alapján elvárt variáns hangzik. Ezt mint az egyéni ejtés különlegességét jelöltük. Az -ый morféma hatására például a megelőző szótag redukált hangja и, ы a következő szavakban: нәмисыйлты 'elgondolkozni', яньцисыйлты 'leinni magát', кырысыйлты 'felszerszámozni', сәхтылыйһан 'ők ketten huzigálnak', hasonló típusú más szavakban ez nem fordul elő. A mesélő dikciójában a нәмәс- 'gondol' tő, valamint a ләщәт- 'készít' időnként ä-val, máskor и-vel hallatszik. Ennek a fonémának az alapvető funkciója a szótagképzés. Gyors beszédben nem is ejtik ezt a magánhangzót, a szótagképző funkció áttevődik a következő (szonorális) mássalhangzóra. A tapasztalat másrészt bebizonyította, hogy a magánhangzóknak a fonematikus elv szerinti mester-séges visszaállítása a ritmikai struktúra rombolásához vezet. Ezzel magyarázható az -ыйл/-ийл, -һән/-һн és hasonló szótagok teljes és egyszerűsített formáinak nagy tarkasága.

Mássalhangzók

A mássalhangzók terén kevesebb a problematikus fonéma, bár a kazimi nyelvjárásban ezekre nagyon nagy változatosság és összetett kölcsönhatások jellemzőek.

- **Ä fonéma és a jésített grafémák.** Két magánhangzó között a й fonéma a második magánhangzó jésített alakjában jelenik meg, például: ный 'nagynéni (az anya húga)' – ныев 'a mi nagynénink'. На а й betű ilyen helyzetben mégis megjelenik, az valamilyen toldalékra utal, például: а ныйеһан 'két nagynénike' esetében a Du.1. birtokos személyjel (-еһан), és az -ие kicsinyítő képző kapcsolatára, vagy speciális ejtési módra, mint amit pl. a hosszú й-vel ejtett Аһе 'kicsike' tabunév esetében hallunk.

Jelenségek mássalhangzó-kapcsolatokban

- **Mássalhangzó kiesése.** Az ' aposztróf egy olyan zárhangot (legtöbb esetben т-т) jelöl, amely kiesett egy szilárd mássalhangzó-kapcsolatból nazális vagy ʎ, ɣ likvida mellett szó belsejében egy harmadik mássalhangzóval való találkozásnál, például: ван'цым 'láttam', пуга'маʎ 'mondta'. Ebben az esetben a megmaradt előző hang vége zöngétlenedik, néha alig hallható zárhang eleme is van, például: вән'н 'az erdőben' (az -мм- hangkapcsolatban ez nem hallható). Hasonló jelenség figyelhető meg a -ɣх- hangkapcsolat egyszerűsödésekor, amit ugyanígy jelölünk. Szóhatáron is kieshet egy mássalhangzó – ezt nem jelöljük írásban (kivéve az аʎт 'valószínűleg' szó esetében írunk аʎ változatot, hogy elkerüljük az egybeesést az аʎ 'ne' tiltó szócskával).
- **Hasonulás.** Az írásmód kétféle mássalhangzó-hasonulás jelölését teszi lehetővé: a palatális és (részben) a kakuminális jelleg szerintit. A jelen munka nagyon realiztikus módon tükrözi a hasonulás folyamatait. A palatalitás (lágyság) szerinti asszimiláció esetében szabály szerint két homogén mássalhangzó esetén a lágyságot a másodikon jelölik, például ʎʎ, eltérő fonémák esetén pedig külön, például -тʎʎ (a nem hasonult -тʎ- hangkapcsolat is lehetséges). A lágyság szerinti asszimiláció a beszéd szintjének egy finom mozzanata, amelynek megvalósulását a mássalhangzó helye mellett más tényezők is befolyásolhatják. A kakuminalitás szerinti asszimilációt az írásban csak az л hang esetében jelöljük, és maga ez a fogalom is feltételes, mivel a kazimi л kiejtésekor a hangot jellemzően nem hátrahajlított nyelvheggyel képezzük. Mindazonáltal ebben a dialektusban а ʎ > л változás gyakrabban a (kakuminális) ш > т változás rovására történik ʎ előtti helyzetben, például вентʎв 'arcaink', хотʎум 'tudom'. Hasonló jelenség fordul elő a kakuminális н-nel való hangkapcsolatokban, például: ханʎум 'írok'.
- **Affrikáció.** A kazimi nyelvjárásban nincsenek affrikáta fonémák, ugyanakkor a mássalhangzó-kapcsolatokban jellemzően nagyon összetett folyamatok mennek végbe, többek között zár-rés hangokat létrehozó folyamatok is. Az ilyen hangok kétféleképpen képződnek: egyrészt morfológiailag, amikor bizonyos mássalhangzó-kapcsolatokban metatézis történik. Ezt a típust írásban а тш (ч hangzású) ket-tős betű (digráf) és а тьщ (чь hangzású) hármas betű (trigráf) jelöli, például хотшш 'tudni'. Egy másik affrikációs folyamat, amikor egy palatális nazális vagy laterális hang találkozik az с szibiláns hanggal,

és ennek eredményeként zárhang jön létre például: мӑнтсум 'mentem', хӑлтсӑн 'hallottad'. Ezt a változást írásban nem jelöljük.

Morfológia

- **Tőtípusok.** A folklórnyelvben egyes főneveknek van egy a-ra végződő másodlagos tövük. Ez az ы végű szótöveket érinti: хопты 'kasztrált rénszarvas', duálisban хоптӑӑн vagy хоптаӑӑн, többes számban хоптӑт vagy хоптат; хӑнты 'hanti, ember', többes számban хӑнтат, valamint а вой 'állat', kettős számban войӑӑн vagy вояӑӑн, többes számban вояӑт vagy воят. A szavak fokozott érzelmi terhelést hordoznak, de maga a kettős alak nem egyedi jelenség.
- **Toldalékok.** A mesélők a kettős szám (duális) második személyű birtokos személyragot ын-nek ejtik. A lenéző-sajnálkozó kicsinyítő képző zárt э hangot tartalmazó alakban fordul elő: -лӑӑки.

Szókincs

Számos szóban a standardtól eltérően ejtenek ki egy fonémát, amelyet írásban is jelölünk. Ezek az esetek a szavak szintjén is előfordulhatnak, például a kazimi nyelvjárásban (beleértve a polnovati nyelvjárást is) а муй 'mi' kérdő névmásban állhat ӑ fonéma úgy, ahogyan a többi északi nyelvjárásban. Egy másik típusú nem standard alak akkor fordul elő, amikor a beszéd során különböző egyszerűsödések történnek, például ванты 'látod-e' а вантӑ helyett, ӑлнӑ 'bizonyára' аз ӑлнӑмла helyett, -са а сӑхат 'szerint' névutó helyett.

Irodalom

Kurkina, G. G. [Куркина Г. Г.] 2000. Вокализм хантыйского языка. Новосибирск.

(Csepregi Márta fordítása)